

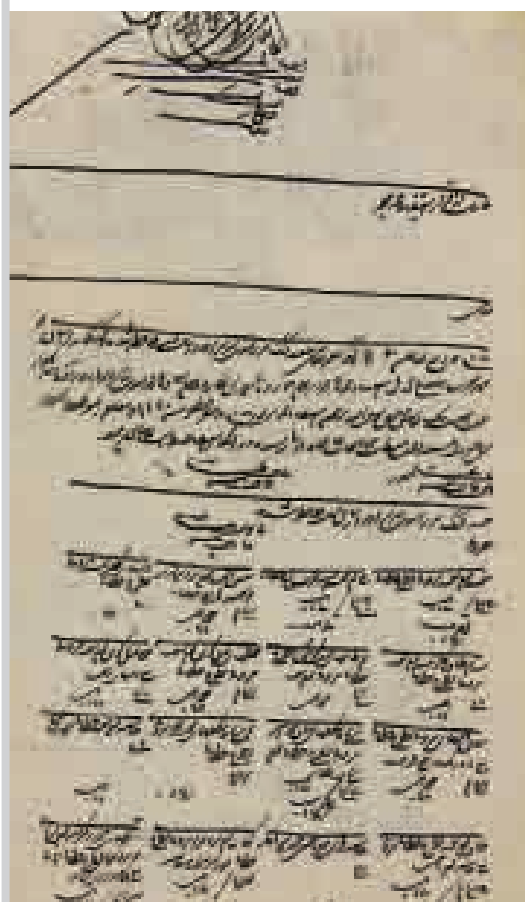
اسماعیل بیگ؛ نقاش و هنرمند آستان قدس در دوره افشاریه

اعظم نظرکرده*

چکیده:

در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم هستند، عموماً نقاشی‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر امام رضا (ع) در ایران نیز از جمله این بناهاست که در دوره‌های مختلف همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آنها بوده است. هنر نقاشی و تزیینات هنری در قسمت‌های زیادی از صحن و سرای حرم رضوی شکوفا شد و هنرمندانی در این عصر به ظهور رسیدند که بر طبق اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی تنها در محدوده زمانی مشخص نام‌شان درخشان گشت و بعد از آن دوره، دیگر نامی از ایشان به میان نیامد؛ از جمله این افراد «اسماعیل بیگ نقاش» است که در این پژوهش تا حدودی با خدمات این هنرمند برجسته آشنا خواهیم شد.

کلیدواژه: حرم رضوی، نقاش، اسماعیل بیگ، دوره افشاریه

مقدمه:

از ویژگی‌های ذاتی هنر اسلامی این است که این هنر می‌کوشد فضایی ایجاد کند تا در آن انسان بتواند وزن و وقار فطری اولیه خود را بازیابد. در فلسفه این هنر، هیچ مانعی نباید به عنوان حجاب بین انسان و حضور نامریی خداوند قرار گیرد. هنر اسلامی در وهله نخست ایجاد یک نوع خلاء می‌کند و همه پیرشانی‌ها و تمایلات دنیوی را از میان برمی‌دارد و در وهله دوم نظامی را جایگزین آن می‌سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امامزاده‌ها و خانقاه‌ها، انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد.

هنر خوشنویسی، کتیبه‌نگاری و نقاشی با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد، با وجود تمامی تفاوت‌های سبک شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به عنوان عنصری تزیینی در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار رفته است. در آرامگاه امامان، امامزادگان و شخصیت‌های مهمی که دارای گنبد و بارگاه و حریم هستند، عموماً نقاشی‌هایی از انواع مختلف آن به چشم می‌خورد. حرم مطهر امام رضا(ع) در ایران و در شهر مشهد نیز از جمله این بناهاست. این بنا از آنجایی که تنها آرامگاه متعلق به معصومین(ع) در ایران است، همچنین به دلیل حضور مستمر تشیع در ایران و ارادت و تعصب ایرانیان در دوره‌های مختلف همواره مورد توجه هنرمندان و حامیان آنها بوده است و در هر دوره مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته و یا قسمت‌هایی بر آن افزوده شده است؛ از این رو در این بنای بزرگ می‌توان آثار و نشانه‌های معماری دوره‌های مختلف را یافت.

با شهادت حضرت رضا(ع) در سال ۲۵۳ ق. قریه سناباد به عنوان قلب خراسان و بعضاً ایران شروع به تپیدن و گسترش روزافزون نمود. حرم مطهر رضوی در سال‌های متمادی آرام آرام بسط یافت و بعدها در دوره صفویه به علل گوناگون از جمله رسمیت یافتن مذهب تشیع توسط سلاطین صفوی استحکام یافته، بر تزیینات آن افزوده شد. بر طبق گزارشات اسناد موجود در طول دوره صفویان در قسمت‌های مختلف حرم و بارگاه رضوی تغییرات عمده‌ای صورت گرفت. این روند در دوره‌های بعد نیز ادامه یافت و از جمله دوره افشاریه اماکن متبرکه نیز از توجه نادرشاه و جانشینانش بی‌نصیب نماند. علاقه شاهان افشار به تزیینات و تعمیرات اساسی در بقعه امام رضا(ع) تا جایی ادامه پیدا کرد که در فتوحات نادرشاه در بلاد مختلف به خصوص هند به تعدادی هنرمندان و نقاشان و معمارانی برخورد که

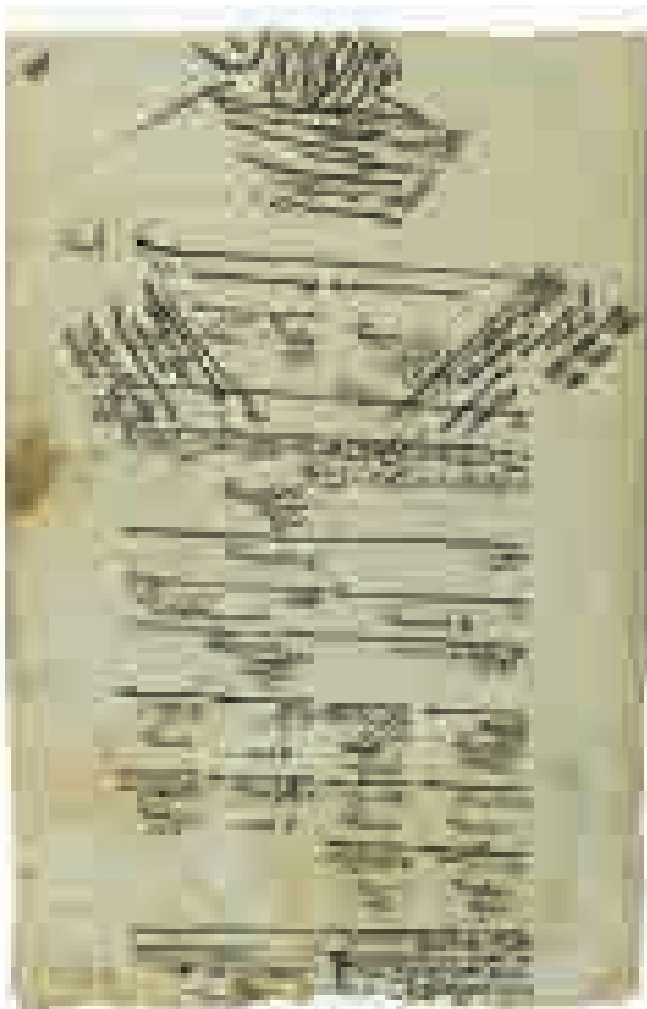
هنرشان در نظر وی شایستگی این را داشت که در جایگاهی همچون حرم امام همام ثامن خودنمایی کند. هنریران در این دوره، از هنر هندی نیز تأثیر پذیرفت. نقاشان ایران به خصوص از نقش‌مایه‌های گل و بته هندی بهره گرفتند و به چهره‌پردازی آنها علاقه نشان دادند و گاهی نیز آنها را به طور مستقیم سرمشق قرار دادند.^۱

اسماعیل بیگ نقاش:

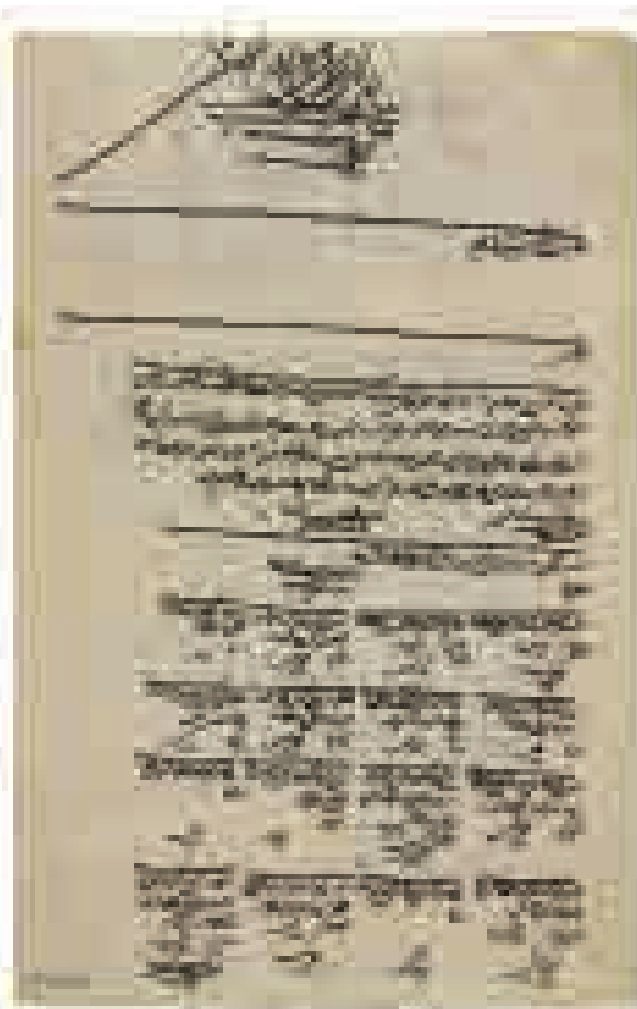
انواع هنرها به ویژه هنر نقاشی و تزیینات هنری رفته رفته در قسمت‌های خریداری از صحن و سرای حرم رضوی شکوفا شد و هنرمندانی در این عصر به ظهور رسیدند که بر طبق اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی تنها در محدوده نرمانی مشخصی نام‌شان درخشان گشت و بعد از آن دوره، دیگر نامی از ایشان به میان نیامد.

از جمله این افراد به نام «اسماعیل بیگ نقاش» برمی‌خوریم که در آرشیو مزبور ۳۹ سند در مورد اقدامات و خدمات وی در تزیین و نقاشی حرم مطهر رضوی در فاصله سال‌های ۱۱۵۵ تا ۱۱۶۱ ق. موجود است. همان‌گونه که بیشتر کارهای بنایی به عهده استاد حسن قمی (سند ۳۷۰۵۳/۲۰)، استاد ابراهیم بنا(۳۷۰۵۹/۱) و کاشی‌کاری‌های حرم به عمل استاد جعفر کاشی‌تراش(۳۷۰۵۳/۲۳) بوده است، نقاشی‌های رواق‌های اطراف بقعه، گنبد الله‌وردی خان، گنبد اپک میرزا و... نیز اکثراً بر عهده اسماعیل بیگ نقاش است.

نقاشی‌های زیبای رواق‌های دارالحفاظ (سند ۳۵۱۱۸/۶)، رواق دارالسیاده (سند ۳۷۰۲۹/۸)، رواق دارالسعاده و طاق بالاسی مبارک به خصوص شاهکارهای طرح‌های ختایی، اسلیمی و ترنج‌های ایوان‌ها و شمسه‌های شجره مسجد بالاسی مبارک، به دستان هنرمند استادان نقاشی چون اسماعیل بیگ نقاش سپرده شده است (۳۷۰۱۲/۱۳). اثری جمله گنبد‌های موجود در مجموعه حرم، گنبد اپک میرزا است که در شرق دارالحفاظ و جنوب گنبد حاتم‌خانی و شمال داورالسلام واقع شده بود. تعمیرات نقاشی این گنبد در ربیع الاول ۱۱۶۰ ق. توسط اسماعیل بیگ نقاش و طی استیفانامچه‌ای^۲ صورت گرفته است که علاوه بر فیل‌گوش‌ها، شمسه و ترنج، کتیبه‌های آن نیز مورد مرمت قرار گرفته و نقاشی شده است (سند ۳۷۱۱۳/۱). نقاشی ترنج‌های دورگنبد مطهر به سال ۱۱۶۰ ق. نیز که به مبلغ ۱۴ تومان و ۳۰۰ دینار هزینه انجام گرفته به دست اسماعیل بیگ نقاش طراحی شده است (سند ۳۷۱۱۳/۲).

(سند ۳۶۹۶۶/۱)

(سند ۳۷۱۱۳/۲)

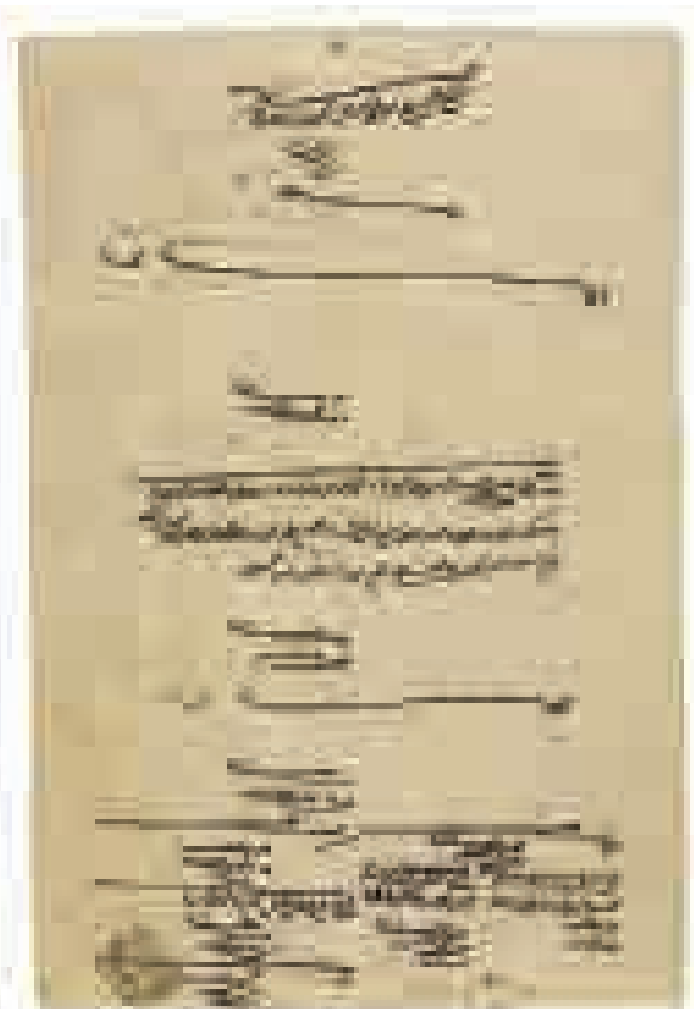
ارزش‌های اطلاعاتی اسناد:

نادری^۲ بابت هنرمندی‌هایش دریافت کرده است. در بعضی از این اسناد نقاشی‌های قسمت‌های نزدیک مضجع شریف مانند طاق بالاسر مبارک و پیش رو و همچنین مسجد بالاسر با عنوان کلی حرم محترم ثبت شده است (سند ۳۶۹۶۶/۱). در استیفانامچه‌های تعمیرات آستان قدس، مواردی وجود دارد که نقاشی رواق‌های مبارکه داسر السیاده و صفه در شمشاد به دست استاد اسماعیل نقاش به قیمت ۸۴۲ نادری و ۲۸۰ دینار انجام گرفته و اکثر هم در این نقاشی‌ها از مصالحی چون طلا، لاجورد، شنجرف و نقره استفاده شده است (سند ۳۶۹۱۶/۲۹). در بعضی از این اسناد برات اجرت نقاشی‌های انجام شده توسط استاد اسماعیل بیگ نقاش از حاصل ضریح مبارک پرداخت شده است که معمولاً نذوراتی بود که زوار نذر حرم مطهر می‌کردند (سند ۳۶۹۱۵/۲۸). در سندی آمده: «کتاب عالیحضرت مستوفی سرکار

متأسفانه از این هنرمند چیره‌دست در منابع تاریخی که در آنها از معماری و تزیینات حرم به دست هنرمندان مختلف یاد شده است اثر و ردپایی نیافتیم. به نظر می‌رسد اگر نام بعضی از این افراد را در فاصله سال‌های یاد شده با این شخص تطبیق دهیم با کمی تفاوت به یک شخصیت واحد دست می‌یابیم؛ اما اثر آن جایی که نام این هنرمند نقاش فقط با همین ترکیب یعنی «اسماعیل بیگ نقاش» در همه اسناد آمده، برای پیشگیری از احتمال خطا فقط به بررسی اسناد پرداختیم و از تطبیق این نام با افراد مشابه خودداری کردیم. بررسی اسناد سال‌های ۱۱۵۵ تا ۱۱۶۰ ق. در مورد تعمیرات حرم و اماکن متبرکه رضوی به خصوص نقاشی‌های قسمت‌های مختلف آن نشان می‌دهد که این وظیفه خطیر عمدتاً و شاید تقریباً تمام آنها به عهده اسماعیل بیگ نقاش بوده که اجرتی بین ۵۰۰ تا ۱۰۰۰

(سند ۳۷۱۴۹/۶)

(سند ۳۶۹۱۵/۲)

در اسناد مربوط به نقاشی قسمت‌های مختلف حرم علاوه بر ذکر هزینه‌ها و مصالح مورد استفاده، مکان‌هایی که نقاشی آنها به عهده اسماعیل بیگ نقاش بوده است نیز به تفکیک ذکر شده است. از جمله این مکان‌های یاد شده در حرم محترم (یعنی بقعه مبارکه) از روی کتیبه گچ‌بری تا پای طاق و میان طاق فوق در مرصع که فیل‌گوش‌ها با طرح اسلیمی طلا بوم لاجورد نقاشی شده، انرازه‌های روی گلدسته‌های حرم، طاق بالاسر مبارک و عقب سر مبارک که کتیبه خطی آن نقاشی شده، صقه بالا سر مبارک بومر طلا به طرح ختایی و کتیبه خط فوق در شمشاد بوم لاجورد با خط طلا، کشیک‌خانه فوق آب انبار با حاشیه‌های چینی نمای طرح گل و بوته و نخل‌های بوم رنگی به طرح ختایی و گل سفید مالی کفش‌گاه‌های گنبد الله‌ورردی خان در سال ۱۱۵۷ ق. است (۳۷۰۵۳/۶: ۳۷۰۵۲/۸).

فیض آثار مواخری هشتصد و پنجاه نادری و شصت و دو دینار و نیم استیفانامچه نقاشی مسجد مبارک حرم محترم را که عالیقدر رفیع مقدس معمار باشی سر کار دیوان اعلی برآورد و مهر نموده در دفتر سر کار ثبت و ضبط و اجرت بنایی و قیمت گچ را از بابت تحویل‌داری استاد مهدی و استاد ابراهیم بیگ و اجرت نقاشی و مصالح اثر بابت تحویلات اسماعیل بیگ نقاش و اجرت طلاکوبی آن را از بابت تحویلات استادان طلاکوب و قیمت طلا را هم نجابت و رفعت و معالی پناه آقا محمد حسین تحویل‌داری نقدی برات صادر نموده شرح دفتری قلمی نمایند. قرارا شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۱۵۶ ق. این امر نشان می‌دهد که نقاشی‌های قسمت‌های مختلف به خصوص مسجد بالاسر مبارک دارای طلاکوبی‌های ارزشمندی بوده که بابت تحویل طلائی مورد نیاز آن هم تحویل‌دار نقدی آستانه برات رسمی صادر نموده است (سند ۲۷۰۱۲/۱۳).

در دفتر توجیهاتی که مربوط به تعمیرات حرم مطهر در سال ۱۱۶۰ ق. است آمده که: «تعمیر نقاشی جنید کپک میرزا (گنبد ایک میرزا) و غیره از قرار برات بتاریخ شهر ربیع الاول سنه ۱۱۶۰ ق. که تعمیر نقاشی جنید کپک میرزا سوای سرسرا که در سال قبل ملاحظه شد و کشیک خانه فراشان به جهت اجرت و مصالح از قرار استیفانامچه که آقا ابراهیم معمار و باقی معماران سرکار و آقا مهدی مباشر دیوانی مهر نموده اند به عمل اسماعیل بیگ نقاش که به تعلیقچه متولی رسانید ۱۹ زر و ۷۴۷۵ گره، ۳۹۵ نادی و ۸۷۵ دینار، گنبد کپک میرزا و غیره، ۱۳۸ نادی و ۳۳۷ دینار» در این سند محل های مورد نظر با شمس های بوم سفید به طرح ختایی و نیم طاق های بوم سفید به طرح ختایی نقاشی شده اند (سند ۳۷۱۴۹/۵). هم چنین گنبد توحیدخانه از جمله مکان هایی است که در این سند نام آن جلب توجه می کند که نقاشی آن از وسط شمس آن تا پای فیل گوش های اول به قیمت ۱۵۵ نادی و ۱۰۰ دینار انجام گرفته است (سند ۳۷۱۴۹/۶).

شماره سند: ۳۷۱۴۱/۱

تاریخ سند: ۱۱۶۰ ق.

هزینه های تعمیر گنبد ایک میرزا و مسجد جامع گوهرشاد
انتظام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع سنه بارس ثیل
توجیهات و مقررات

مقررات

سرکار

فیض آثار

صورت

المذکور

استیفانامچه

تعمیرات سرکار فیض آثار و مسجد جامع

سرکار

فیض آثار

استیفانامچه

به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ آنکه استیفانامچه تعمیرات سرکار آستانه مقدسه متبرکه که به تاریخ شهر صفر المظفر سنه ۱۱۶۰ ملاحظه نمود
۹۸۲ نادی و ۳۶۰ دینار
نقاشی

به عمل اسماعیل بیگ نقاش عن اجرت و مصالح	جنید کپک میرزا سوای سرسرا که در سال قبل ملاحظه شده [مفرده؟]	شمسه بوم سفید مروطی به	شمسه بوم سفید مروطی به
سه نیم شمس سه طرف شرح ایضا	سه نیم شمس سه طرف شرح ایضا	سه نیم شمس سه طرف شرح ایضا	سه نیم شمس سه طرف شرح ایضا
سه زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	سه زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	سه زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	سه زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی
۶ نادی	۶ نادی	۶ نادی	۶ نادی
نیم طاق های فیل گوش به طرح خطایی	نیم طاق های فیل گوش به طرح خطایی	نیم طاق های فیل گوش به طرح خطایی	نیم طاق های فیل گوش به طرح خطایی
مروطی بوم سفید	مروطی بوم سفید	مروطی بوم سفید	مروطی بوم سفید
یک زرع و نیم	یک زرع و نیم	یک زرع و نیم	یک زرع و نیم
۲ نادی	۲ نادی	۲ نادی	۲ نادی
میان الیها مروطی به طرح خطایی	ترنج و شکلهای میان دو آستر مروطی به	ترنج و شکلهای میان دو آستر مروطی به	ترنج و شکلهای میان دو آستر مروطی به
مع پا باریکهای دو طرف	طرح خطایی بوم ترنج و زنگار	طرح خطایی بوم ترنج و زنگار	طرح خطایی بوم ترنج و زنگار
یک زرع و نیم	سه زرع فی ۲۰۰ نادی	سه زرع فی ۲۰۰ نادی	سه زرع فی ۲۰۰ نادی
۲ نادی و ۲۰۰ دینار	۴ نادی و ۴۰۰ دینار	۴ نادی و ۴۰۰ دینار	۴ نادی و ۴۰۰ دینار
طاق بوم سفید به طرح خطایی	حاشیه های بوم باسمی دور آسترها	حاشیه های بوم باسمی دور آسترها	حاشیه های بوم باسمی دور آسترها
مروطی مع حاشیه بوم باسمی	و غیره	و غیره	و غیره
۳ زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	یک زرع	یک زرع	یک زرع
۵ نادی و ۳۰۰ دینار	۱ نادی و ۱۰۰ دینار	۱ نادی و ۱۰۰ دینار	۱ نادی و ۱۰۰ دینار
حاشیه بوم سفید خطایی دور پنجره و اصل	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره
مع پا باریکهای دو طرف	مروطی به طرح خطایی	مروطی به طرح خطایی	مروطی به طرح خطایی
یک زرع و نیم	نیم زرع	نیم زرع	نیم زرع
۲ نادی و ۲۰۰ دینار	۴۰۰ دینار	۴۰۰ دینار	۴۰۰ دینار
طاق بوم سفید به طرح خطایی	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح
مروطی مع حاشیه بوم باسمی	خطایی دور سرسرا مع حاشیه	خطایی دور سرسرا مع حاشیه	خطایی دور سرسرا مع حاشیه
۳ زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی
۵ نادی و ۳۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار
حاشیه بوم سفید خطایی دور پنجره و اصل	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره	نیم ترنج و شکلهای دو پنجره
مع پا باریکهای دو طرف	مروطی به طرح خطایی	مروطی به طرح خطایی	مروطی به طرح خطایی
یک زرع و نیم	نیم زرع	نیم زرع	نیم زرع
۲ نادی و ۲۰۰ دینار	۴۰۰ دینار	۴۰۰ دینار	۴۰۰ دینار
طاق بوم سفید به طرح خطایی	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح	کتابه بوم سردمرا مروطی به طرح
مروطی مع حاشیه بوم باسمی	خطایی دور سرسرا مع حاشیه	خطایی دور سرسرا مع حاشیه	خطایی دور سرسرا مع حاشیه
۳ زرع و نیم فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی	۲ زرع فی ۳۰۰ نادی
۵ نادی و ۳۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار	۳ نادی و ۱۰۰ دینار

پی نوشت

۱ - آژند، مکتب نگارگری اصفهان، ۱۹۵.

۲ - استیفانامچه: قرارداد مقاطعه کاری تعمیراتی چون کاشی کاری، نقاشی، مقرنس کاری و... در حرم رضوی بود که مقاطعه آن به استادان کاشی کاری، نقاش مقرنس کاری و یا کاشی تراشان خارج از آستان قدس که امر شهرهای دیگر دعوت به همکاری شده بودند سپرده می شد. بیشتر این هنرمندان از شهرهای اصفهان، قم، شیراز، در دوره افشاریه اغلب از کشورهای چون هند بودند که نادرشاه ایشان را به ایران کوچانده و در مرکز پایتخت خود سکنی داده بود.

۳ - نادی: هر نادی معادل ۵۰۰ دینار بوده است.